

NĚKTERÉ METODOLOGICKÉ POZNÁMKY KE STUDIU
ÚLOHY HISTORICKÉHO VĚDOMÍ V NÁRODNÍM HNUTÍ 19. STOLETÍ

Miroslav Hroch

Na otázku, jaký význam mělo historické vědomí pro vývoj národního hnutí a jeho program, můžeme odpovědět zdánlivě snadno: z historie čerpaly vůdčí osobnosti národního hnutí argumenty pro politický zápas, pro formování kulturních, a někdy i sociálních požadavků. Znalost minulých dějů vlastního národa byla zdrojem hr-
dosti, inspirace pro národní boj, východiskem pro tvorbu mravních norem. Dávala látku pro pochopení současnosti.

To všechno jsou odpovědi pravdivé, podložené, ale přihlédneme-li blíže k historické skutečnosti národního hnutí /až již hnutí českého, či jiných srovnatelných národotvorných procesů v Evropě/, shledáme, že situace byla složitější. Stačí položit si některé konkrétnější otázky: kdo je vlastně subjektem národně relevantního historického poznání, a kdo jeho objektem? Tedy: kdo poučuje o minulosti, a kdo je poučován? Což pak historické vědomí vznikalo na "nepopsané tabuli" společenského vědomí, které do zrodu národního hnutí bylo prosto představ o minulosti? Takové představy zde nesporně byly: jaká byla tedy jejich úloha? A ještě skeptičtější otázka: cožpak vůbec je k dosažení výše uvedených výsledků pro národní myšlení potřebná historická pravda? Nepostačil by k dosažení výše uvedeného národně povzbuzujícího efektu soubor vhodně vykonstruovaných a upravených mýtů a legend? Budeme považovat za historické vědomí národa pouze ty informace, které se týkají národní minulosti, nebo každou zmínku o minulosti? Kdy vlastně můžeme hovořit o historickém vědomí: kolik znalostí musí mít jedinec či sociální skupina /nebo i národ/ o minulosti, abychom mohli tyto znalosti nazvat historickým vědomím? A vůbec: jde o znalost minulosti, či postačí hodnotící představy, soudy? Jak vlastně poznáme, které soudy a názory byly záležitostí jedince, a které byly společné všem členům skupiny? Již z těchto několika skeptických otázek je zřejmé, že problematika úlohy historického vědomí v národním hnutí je mnohem složitější, než abychom mohli předpokládat, že ji lze řešit několika všeobecnými tezemi. Předkládaný příspěvek nechce a nemůže pochopitelně odpovídat na všechny uvedené otázky; to by na úrovni současných znalostí nedokázal ani celý badatelský tým. Proto se omezíme jen na několik problémů spíše teoretické povahy tak, jak to vidí "obecný" historik, pro kterého jsou předměty

uměnovědného bádání /beletrie, výtvarné či hudební umění/ pouze historickým pramenem. Půjde nám tedy spíše o metody dalšího hledání cest k zodpovězení výše položených otázek.

Východiskem každé úvahy musí být vyjasnění základní terminologické otázky /která je zároveň centrálním problémem metody/: co vlastně budeme považovat za historické vědomí? Skrytá i zjevná pouta spojující přítomnost s minulostí jsou určována vývojem objektivních společenských vztahů, ale mají vždy svůj odraz také ve vědomí lidí. Tento odraz je zčásti odrazem společenské praxe, tj. účasti každého jedince na historické kontinuitě vývoje od minulého k budoucímu, především se však formuje v širším kontextu vývoje představ o minulosti, které jsou produktem ústní tradice, rodinné a později i školní výchovy, četby, poslechu /a zpěvu/ písní, pohledu na obrazy a sochy apod. Všemi těmito i dalšími cestami vstupovalo do vědomí každého jedince každodenně mnoho zlomkovitých poznatků, předsudků a domněnek o tom, co se událo, proč se tak stalo a zda to bylo dobré. Některé z těchto poznatků a předsudků si osvojili shodně početní příslušníci určité skupiny či národa, jiné zůstaly záležitostí omezeného počtu jedinců. Tak vznikalo a utvářelo se historické vědomí společnosti, jehož složky byly značně diferencovány a pohybovaly se mezi dvěma krajními póly: na jedné straně to byla tříšť izolovaných informací, na nichž je založen nereflexivní mýtus, soubor pocitů a hodnotících apriorních soudů bez valného systému /i když někdy s jistou vnitřní logikou a se silným irracionálním zbarvením/, na druhé straně se setkáváme s více méně ucelenou, kriticky analyzující reflexí minulého vývoje a jeho kauzálních souvislostí, přičemž ovšem tato analyzující reflexe nemusí vždy a ve všech případech být na úrovni posledních poznatků dobové vědy. Složky, které mají blíže k prvnímu, neracionálnímu a mytologizujícímu pólu, bychom mohli označit jako historické povědomí, kdežto prvky, které leží blíže k pólu racionální reflexe, tvoří historické kritické vědomí v užším slova smyslu. Nelze však mezi oba póly klást přesnou dělicí čáru nebo je navzájem izolovat. Obě složky odrazu minulosti existovaly ve vědomí každého jedince i ve společenském vědomí vždy ve vzájemném sepětí, prolínaly se a vzájemně se ovlivňovaly. Z hlediska genetického je ovšem starší a silnější složka tvořená historickým povědomím, zatímco historické vědomí bylo ve feudální epoše omezeno na velmi úzkou skupinu vzdělanců a také jeho společenský dopad byl dlouho užší. Rozvoj vzdělanosti i pokroky sociální komunikace přinášely nové stimuly vývoje historického vědomí a působily na rozvoj kritické

složky historického vědomí a rozšíření společenské základny jeho nositelů. Intenzívnější možnosti působení měly ovšem také emocionální faktory formující historické povědomí. Bylo by hrubým zjednodušením předpokládat, že umělecká díla působila spíše na pól historického povědomí, zatímco vědecké a školské poznatky zůstávaly omezeny na pól opačný. Stejně jako byla společenská působivost školských poznatků o minulosti podmíněna úrovní a skladbou (z) historického povědomí těch či oněch společenských skupin, byla také účinnost vlivu uměleckých děl na utváření historického kritického vědomí ovlivňována úrovní složek historického povědomí té části společnosti, ke které se díla obracela. Musíme tedy předpokládat neustálou interakci mezi racionálními a emocionálními složkami historického vědomí a počítat také s tím, že každý nový poznatek o minulosti /ať již zprostředkován uměleckou sférou, či vzděláním/ nevstupoval automaticky do historického vědomí, nýbrž zapojoval se do složité sítě vztahů uvnitř historického vědomí.

Každý výzkum si musí dále uvědomit, že historické vědomí nelze nazírat pouze jako homogenní celospolečenské vědomí, tedy v našem případě pouze jako historické vědomí jednoho národa. Stejně jako ostatní složky společenského vědomí odráží také historické vědomí v celé své polaritě - jak racionálního, tak neracionálního historického vědomí, resp. povědomí - materiální zájmy různých společenských tříd a vrstev a také úroveň jejich vzdělání. Nejvýznamnější složkou historického vědomí je pochopitelně ta jeho část, která hodnocením minulých událostí /a někdy již hodnotícím-
výběrem/ vyjadřovala politický či ideologický zájem některé z tříd či skupin na daném stupni vývoje. Vedle toho ovšem obsahuje historické vědomí bohatý neuspořádaný materiál, který sám o sobě ještě neměl ideologickou, nadstavbovou funkci a z něhož se teprve vybíraly stavební kameny pro výstavbu určité ideologie. Bez takového stavebního materiálu však nebylo budování historizující složky národní /ani třídní/ ideologie možné. Tuto skutečnost je třeba si uvědomit při studiu formování národního programu: dokud není v historickém povědomí obsažen soubor elementárních informací o minulosti, nemůže být historické povědomí faktorem utváření národního programu. Společenské působivosti nemohou dosáhnout ani ty složky vědeckého poznání a výtvarného či hudebního umění a literatury, které z minulosti čerpaly.

Dalším limitujícím činitelem je poměr mezi obecně historickými /např. antickými, biblickými, humanistickými/ reminiscencemi

v historickém povědomí a složkami informací o minulosti vlastního národa. Čím bohatší byly národně relevantní složky, obsahy historického povědomí, tím úspěšněji se mohlo formovat historické vědomí jako kolektivní vědomí avantgardy formujícího se národa - vlastenecké obce a postupně také jako historické vědomí celého národa. Tam, kde v souboru představ, domněnek a mýtů o minulosti chyběly ve skupinovém společenském vědomí národní prvky, povědomí společné národní minulosti, prosazovalo se historické vědomí jen s potížemi a mohlo v národním hnutí sehrát jen omezenou úlohu. V českém případě ovšem běžně předpokládáme existenci národně relevantních představ o minulosti v historickém povědomí lidových vrstev již na prahu národního obrození. Materiál, který shromáždil A. Robek ve svých studiích o lidových kronikách, však dosvědčuje, že sílu tohoto historického povědomí bychom neměli přeceňovat.

Jestliže považujeme historické povědomí za vývojově starší /a nižší/, ale trvale existující a působící pól historického vědomí, potom je pro studium jeho úlohy v národním hnutí důležitý onen moment, kdy se - alespoň ve vědomí části společnosti - stává jeho protipólem kritické historické vědomí. Jinak řečeno: důležitým mezníkem ve vývoji historického vědomí formujícího se novodobého národa bylo prosazení principu historické pravdy jako základní normy pro hodnocení a třídění poznatků a představ o minulosti. Tento obrat byl sice připravován kritickým dějezpytem dobnerovské generace, získal však širší společenský dopad až zhruba s prosazením Niebuhrovy školy v Německu, resp. tzv. romantické školy ve Francii. I když se požadavek historické pravdy v konkrétních případech prosazoval jen postupně a pomalu, našel svůj odraz a paralelu dříve či později také v přeměně charakteru historizující beletrie. Na místo historických próz, které minulosti využívaly jako pouhého kostýmu, převleku či ilustrace současných vztahů a příběhů, nastupuje historický román ve vlastním slova smyslu /jak jej reprezentuje např. W. Scott/, který zachází s minulostí jako se svébytným objektem zobrazení a respektuje její specifiku, její vlastní kauzální souvislosti a odlišnost od přítomnosti. Vztah mezi přítomnou a minulou rovinou je založen na souznění, souzvuku jistých podstatných problémů, postojů či pocitů.

I když vývoj ostatních druhů umění byl specificky modifikován, je na základě tohoto příkladu zřejmé, že při studiu úlohy historismu v národním vývoji 19. století nelze ponechávat stranou otázku historické pravdy, resp. úlohu dobové úrovně historického poznání. Prosazení principu pravdivosti v poznání minulého se může

nezasvěcenému současníkovi zdát nedůležitým a nefunkčním. Ve své době však mělo své nesporné kořeny sociální. Bylo odrazem prosazení nového životního stylu a nového myšlení kapitalistické společnosti. Kapitalistický podnikatel i moderní byrokrat museli přesně znát fakta a jejich vzájemné souvislosti, pokud chtěli ve svém konání uspět a dosáhnout svého cíle. Byli součástí nové společnosti, která životně potřebovala přesné a pravdivé informace o současnosti; bylo jen logické, že tento požadavek obracela také do minulosti. V tom spočíval rozdíl mezi patriarchální společností feudální, která stavěla svou současnost na mýtu a rutině, a neměla proto smysl ani zájem na principu historické pravdy.

Spolu s nástupem vědeckého hledání a nalézání historické pravdy šla ruku v ruce také nová potřeba: potřeba komunikace, potřeba sdělit, popularizovat nové poznatky o historické pravdě, i když si dnes pochopitelně uvědomujeme relativní hodnotu těchto poznatků. Odtud vyplývá nejen význam školy a gramotnosti, ale také posun ve společenské funkci beletrie a snad i jiných druhů umění. Dostává totiž zároveň funkci zprostředkovatele poznatků o historické pravdě /není důležité, zda si jedinci tuto funkci uvědomovali, či nikoliv/. Tak se od jisté doby stala beletrie nejen zdrojem mýtů i iracionálních představ o minulosti, ale také zdrojem poznatků obohacujících a posilujících druhý pól historického vědomí.

To ovšem neznamená, že bychom chtěli stanovit či hledat mezník zahajující dobu, kdy beletrie šířila již jen pravdivé údaje o historické skutečnosti. Uznání autonomního vývoje minulé roviny, kterou beletrie zobrazovala, ponechává široké pole rozdílnému chápání pravdivosti v uměleckém díle. Tato otázka nás v této souvislosti dále nebude zajímat. Připomeňme jen, že mnoho vlasteneckých autorů chápalo kritérium pravdivosti obrazu minulých věků jako shodu obrazu s objektivním zájmem národa, resp. s národně obrodnou funkcí historického vědomí.

Dalším momentem relativizujícím otázku historické pravdivosti je výběr faktů, událostí, vztahů a konfliktů z minulosti. Jde zde o součást komplexnějšího problému: jakými cestami se obohacuje historické vědomí a povědomí? Jakými cestami vnikají do historického vědomí nové prvky, nové informace, soudy a postoje? Od prosazení principu historické pravdivosti měli autoři beletrie stále menší možnost obohacovat historické povědomí naprostými smyšlenkami. Jejich výběr faktografie i jejich hodnocení bylo v rostoucí míře limitováno úrovní poznatků historické vědy. Na druhé straně však působil uvnitř tohoto rámce jako významný selektivní faktor

zájem čtenářského publika. Vzhledem k tomu, že faktografická základna byla velmi široká, měl právě tento druhý, selektivní faktor mimořádný význam pro formování tváře historismu a národního historizujícího uvědomění. Nemůžeme jej zdaleka omezovat na úroveň historického povědomí, které přežívalo z doby před nástupem národního hnutí. Rozhodující význam měl stupeň politického a kulturního vývoje dané společnosti a jeho odraz ve společenském vědomí. Z tohoto hlediska můžeme ve zpracování historické látky z národních dějin rozlišit trojí vývojové stadium, resp. trojí typ pohledu: 1. privatizující vlasteneckou tvorbu akcentující v minulosti zejména soukromé vztahy a city hrdinů, 2. národně heroizující zpracování, které se orientuje na velké problémy národního vývoje, 3. humanistickou a sociální tvorbu, jež dává přednost vážným společenským a psychologickým problémům z minulosti, které měly vztah k současnosti. Toto typologické dělení a jeho souvislost s úrovní společenského a kulturního vývoje budeme ilustrovat na příkladu české historické prózy /a zčásti dramatu/ obrozeneckého období.

Dokud se česká měšťanská společnost nacházela ve stadiu předpolitickém, tj. dokud v ní byl udušen politický život a neexistovalo veřejné mínění, převažoval v české historické próze zájem o privatizující složky minulého vývoje národa: lásky a soukromý život přemyslovských knížat a české aristokracie tvořily ústřední tematiku. I tam, kde se čerpá z témat politických dějin, potlačují se vnitřní rozpory v české společnosti a prioritu mají rozpory mezi českým a německým prostředím, viděné ovšem převážně opět v rovině soukromých vztahů. Nástup politického života v revoluci roku 1848 jako by otevřel českému publiku i autorům náhle oči pro politické a sociální konflikty a problémy minulosti. Zájem se začal přesunovat ke klíčovým situacím vývoje národa, i když podíl privatizující tematiky se nadále udržoval. Přesun zájmu českého publika /a autorů/ proběhl paralelně s úspěšným šířením vědeckého obrazu národní minulosti, který předkládal české veřejnosti František Palacký. Můžeme stěží říci, do jaké míry šlo o nahodilou koincidence, a do jaké míry o kauzální vztah, ale nesporné je, že před rokem 1848 neměl Palacký naději na to, že by se se svými výsledky prosadil, byť byla jeho pravda sebezřejmější. Vazba mezi současnou a minulou rovinou nebyla tedy již zastoupena převážně soukromými city a vztahy, nýbrž problémy národního vývoje. Třetí typ beletristického zpracování minulosti v této době najdeme v náznaku v Tylových Kutnohorských havířích; zůstal však velmi vzácný.

v české historické próze i dramatu ještě dlouho chybělo takové zpracování historické látky, jaké již v šedesátých letech realizoval např. H. Ibsen v *Nápadnících trůnu*.

Při studiu faktorů určujících intenzitu a charakter historického vědomí je třeba v době národního hnutí brát v úvahu vedle rámcového vztahu mezi společenskou situací vcelku také vývoj specifických zájmů jednotlivých tříd a skupin národní společnosti. Zobrazované konflikty a vztahy z minulosti musely do značné míry souznít s konflikty a vztahy dobové společnosti: dokud národní společnost nebyla třídně vnitřně diferencována a neuvědomovala si /nebo si nesměla uvědomit/ svůj třídní antagonismus proti feudálnímu řádu, neměla smysl ani pro konfliktní řešení minulých problémů /ba ani pro velké třídní konflikty minulosti/. Vedle materiálních zájmů je však třeba brát v úvahu také úroveň historického povědomí, diferencovanou podle jednotlivých tříd a skupin. Tato úroveň byla opět, jak již bylo řečeno, ovlivněna transformací minulosti v oněch složkách výtvarné, hudební a literární tvorby, která byla dotud určité

vyvíjelo historické vědomí, byla tedy velmi složitá a byla poznamenána neustálou interakcí mezi existující úrovní historického povědomí a novými stimuly, vycházejícími ze sféry historického kritického vědomí. Každé umělecké dílo /bez ohledu na jeho vlastní estetickou hodnotu/ bylo tedy zároveň výrazem jisté úrovně vývoje historického vědomí i faktorem, který další vývoj tohoto vědomí v té či oné míře ovlivňoval. Nové momenty přicházely do historického vědomí z literárních děl silněji na pólu historicko-kritického vědomí, zatímco z děl hudebních a výtvarných spíše na pólu historického povědomí. Tuto tezi bude ovšem třeba ještě prověřit.

Vzhledem k tomu, že nemůžeme analyzovat úroveň historického vědomí a jeho vnitřní skladbu v období národního obrození přímou metodou, zbývají nám jen prameny pro užití metody nepřímé - tedy rekonstruovat historické vědomí podle činitelů, jimiž bylo utvářeno. Tyto činitele můžeme rozdělit do čtyř základních skupin:

1. lidová čtení a obdobné literární produkty /kalendáře, kramářské písně apod./,
2. školní vzdělání a rodinná výchova; při tom jsme si vědomi toho, že obsah historického vědomí těchto dvou složek je značně rozdílný,
3. umělecké zobrazení minulosti v dílech literárních, výtvarných i hudebních; historika přitom zajímá celkový souhrn veškeré dobové tvorby, nikoli jen to, co patřilo k umělecky nejhodnotnější-

mu, či dokonce jen to, co přežilo dodnes,
4. vědecké poznání minulosti.

Každá kategorie byla výrazem dobového historického vědomí v rozdílné míře a rozdílné kvalitě. Vyjadřovala jak určité složky dobového historického vědomí a povědomí, tak i snahu dále toto vědomí ovlivňovat a utvářet. Pro posouzení tohoto dialektického vztahu by bylo možno vypracovat řadu teoretických pouček. Zatím jsme zanedbávali modelovou a komparativní analýzu této problematiky.

* * *